

СЫЛДЫСЧЫГАШ

№5
(2869) Февраль
5
вторник 2008
ЧЫЛ

1945 чылдың март 1-де үндезилеттинген.
1990 чылдың февраль 1-де катап тургустунган.

Хүннүң үнөрү: 8.17; ажыры: 17.11
Хүн дугуржуу узук: 8.54.
Айылы үнөрү: 8.00
Ажыры: 14.42.

Солун вторник санында үнөр.
Садар өртээ дугуржулга езугаар.

СЫЛДЫСТЫҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ЧАҢГЫС ДОМАК-БИЛЕ

- Республика школаларының доозукчуларының дээди өөредилге черлеринче кирип алыры эрткен 2007 чылда 5 хуу, а ортумак тускай өөредилге черлеринче кирип алыры 4,5 хууга өскөн (2006 чыл-биле деңнээрге).
- Дээди өөредилге черлеринче Кызыл хоорайның школаларының доозукчулары эң-не хөйү-биле кирип, бирги черде чоруп турар болза, ийги черде Өвүр-кожуунун школаларының доозукчулары.
- Кызыл хоорайның №5 гимназиясының хөйгө билдингир, республикадан дашкаар хоорайларга болган каш-каш конкурстарның киржикчизи "Южане" КВН клубу 10 харлаан юбилейин демдеглээн.
- 2008 чылды Тыва Республикага хөөмей чылы кылдыр чыгарып, беле оон байырлыг аядыышкыны февраль 13-те эртер.

- Февральдың 6-да, 11 шакта, А.С.Пушкин аттыг национал библиотекага "Шагаа — тыва Чаа чыл" деп номнар делгелгезиниң аядыышкыны болур.
- Бөгүн салым-чаяанның инвалид уруглар-биле ажылдаар "Кыйгы" чогаадыкчы лабораторияның чарлааны "Чоок кижилерим" деп чураан чуруктар конкурзунун аядыышкыны Улусчу чогаадылга бажынынга болуп эртер.
- Шагаа айында Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң чаа бажыны ажылталга кирер.
- Февраль 1 — "Сылдысчыгаш" солунуң катап тургустунган хүнү.
- Эрткен неделяда "Башкы" сеткүүлү 15 чыл оюн демдеглеп эрттирген.
- Таптыг-ла 20 чыл бурунгаар, 1988 — Улу чылында Тываның бүгү девискээринге улусчу национал байырлал кылдыр Шагааны албан езузу-биле демдеглеп эгелээн.
- Чоокта чаа Бай-Тайга кожуунунун төвү Тээли суурда Дамба Хүреш-оол аттыг уран чүүл школазының хореография бөлүүнүн уруглары Сочи хоорайга эрткен "Бөмбүрзектин келир үези" деп II Бүгү делегей фестивалына киришкеш, III чергениң лауреаттары деп атты чаалап алганнар.
- Февральдың 1-де Кызыл хоорайда уругларның чурулга школазы тургустунганындан бээр 40 чыл, ук-школага Надя Рушеваның адын тывысканындан бээр 10 чыл болган оюн демдеглеп эрттирген.
- Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары болгаш Аппарат ажылдакчылары Кызыл хоорайның Строитель кудумчузунга болган өрттөн когаран өг-бүлелерге материалдыг дуза калары-биле акша чыгаш, чыгыг чоорганнар болгаш ак чоорган комплектилерин садып бергеннер.

Урана МОНГУШ, Адыгжы СААЯ белеткээн.

ЧОРУУҢАР ЧОГУНГУР, ОРУУҢАР АК, КҮЗЕЛДЕРИҢЕР БОТТАНЫР-ЛА БОЛЗУНАМ!

Эргим уруглар, хүндүлүг ада-ие, башкылар!

Тыва чонувустун Чаа чылды уткаан байырлалы — Шагаа-биле Силер бүгүдеге изиг байыр чедирип тур бис.

Күске чылында Силерниң бүгү-ле күзелдериңер, эгелээшкиннериңер, бодалдарыңар амыдыралга херек кырында боттанырын, өөредилгээ, ажыл-херектерге чедишкиннерни, үүлөңер бүдүңгүр, чорууңар чогуңгүр болурун база эң-не кол чүүл — быжыг кадыкшылды, саскежикти, чедимчени, өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзедивис!

"Сылдысчыгаштың" коллективи.

"Өөредилге" национал телевилел

КЫЛГАН АЖЫПДАР ХӨЙ

Тыва Республиканың Чазааның январь 29-та болуп эрткен хуралына ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды Петр Морозов илеткел кылгаш, 2007 чылда "Өөредилге" национал телевилелди күүседиринге бүгү деңнелдиң бюджетинден 178,6 млн. рубльди бергенин, ол 2006 чылга деңнээрге, 10 хуу өскенин, республиканың эң тергиниң 15 школазы федералдыг бюджеттен күрүне деткимчези бир-бир млн. рубльди алганын, 4 өөредилге албан чери ТР-ниң Чазааның Даргазының 1 млн. рубль хемчээлдиң Грантызының эдилекчилери болганын, республиканың эң эки ажылдыг 153 башкылары, класс удуртукчулары федералдыг болгаш республика бюджетинден акша шаңналын алганын дыңнаткан.

Талантылыг аныяк-

тарга күрүне деткимчезин көргүзөр хемчеглерни ап турар. Республика бюджетинден Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-

галарының даргаларының шаңналдарына төлептиг болган.

Амгы үениң өөредилге технологиязын негтеридир

ның Грантыларын болгаш шаңналдарын 113 кижиге тывыскан, федералдыг бюджеттен деткимче шаңналын талантылыг аныяктарның 14 төлээзи алган. Талантылыг аныяктарның иштинден 1004 кижини хоорайлар, кожууннар чагыр-

хемчеглерни алганындан эрткен чылын республиканың 184 өөредилге албан черлерин Интернет четкизинге кожарын дооскан. 88 школаның материал-техниктиг болгаш өөредилге баазаны чарттырган. (Уланчызы 2-ги арында).

Салым-чаянның оолдар

ТӨРЭЭН ТЫВАЗЫН АЛДАРЖЫДЫП ТУРАРЛАР

Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының 8 класының өөреникчилери Эртине Тумат (Ийме) биле Меңги Монгушка (Чадаана) эш-өөрү, башкылары чоргаарланыр

Чүгүл республикада эвес, а Бүгү Россияда, харын-даа делегейде атсураглыг школада оолдар эки өөренип турарындан аңгыда, Россия Федерациязынын алдарлыг артизи, Тыванын улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Борисович Ондарның хөөмей, класынче барып, хөөмей-сыгыттын чажыттарын хандыр өөренип, “Эртине” ансамблин база тургузуп турарлар.

Хөөмей класында бо оолдар илээ артса-даа, школазының, республика-

ның адын камгалап аңгы-аңгы конкурстарга чедишкенин киржип, концерттерже, ында-мында байырлалдар, юбилейлерже доктаамал чаладып турарлар.

Эртип бар чыдар Хаван, дылы Эртине биле Меңгиге база-бир утундурбас, өөрүнчүг, “дүжүттүг” чылдарын бирээзи болган. Оолдар Европаның эң-не сайзыраңгай, солун төөгүлүг, бедик культуралыг күрүнелери болур — Францияга, Португалияга чалалга-биле

чедип, тыва чоннуң кайгамчык эртинези — сыгыт-хөөмейни ол күрүнелерниң чонунга, аныяк-өскенге, боттарының үечергелеринге бараалгатканнар. Оон аңгыда, эртен чылын оолдар эң-не улуг чедишкенин “Үстүү-Хүрээ — 2007” дириг хөгжүм фестивалына чедип ап, оларның “Эртине” ансамбли Дээди шаңнал — Гран-прини чаалап алган. Оон мурнунда, 2006 чылда олар Тайваньга, Италияга база чораанын демдегледип каалы.

Чаа үнүп орав Күске чылында Эртине биле Меңгини база-ла конкурстар, фестивальдар, аңгы-аңгы концерттер манап турар. Шагаа айында олар Москваже айттанып, февраль 16-да Москва хоорайда чурттап, өөренип турар тываларның Шагаа байырлалына сыгыт-хөөмей-биле аян тударлар.

2008 Күске чылын бистиң республикага хөөмей чылы кылдыр чарлааны-биле аңаа тураскааткан бүгү-ле хемчеглерге эң идепкейлиг киржирин эжишкилер планнап турар. Күске чылында өөредилгенер эки, чорууңар чогуңгүр, күзелдеринер бүдүңгүр-ле болзунам, оолдар.

Адыгыс СААЯ.

“Өөредилге” национал төлевилел

КЫЛГАН АЖЫЛДАР ХӨЙ

(Тончүзү, Эгези 1-ги арында).

70 кабинеттерин, 18 интерактивтик доскаларын дерээн болгаш өске-даа ажылдарын кылганын сайыт айыткан. Федералдыг болгаш республика бюджетинден 12 млн. ажыг рубль-биле 22 автобусту школарга садып берген.

Сайыт П.А. Морозов Чазак кежигүннерин Тыва Республикага 2008-2010 чылдарда өөредилгени чаартырынын комплекстиг төлевилели-биле база таныштырган. Бо улуг документте өөредилгени чаартырынын беш кол угланыышкыннарын айыткан: өөредилге ажылдакчыларынын куш-ажыл төлевири чая системаже киирери; школаларнын акшаландырышкынын тускайлаан, нормативтик

байдалче шилчидери; өөредилгениң шынарынга үнелел бээр девискээр системазын сайзырадыры; чурттап турар черин барымдаалавайн шынарлыг нинти өөредилге алырынга таарымчалыг байдалдарны хандыраы; өөредилгени башкаарынга хөй-нинтинин киржилгезин калбартыры. “Өөредилге” национал төлевилелге дүүштүр ук план 2008 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп күштүг бооп, ажылдап эгелээр.

2008 чылда Тывага “Өөредилге” национал төлевилелди боттандыра-рынга 143096 муң рубльди тускайлаары көрдүнген, оон иштинде федералдыг бюджеттен — 210 муң рубль (бо сан өскерли берип болур), республика бюджетинден — 99293 муң рубль, муниципалдыг бюд-

жеттен — 43593 муң рубль.

Мурнады хөгжүдер “Өөредилге” национал төлевилелди чогумчалыг боттандырып турарындан республиканың өөредилге албан черлеринде, өөредилге-кижизилге ажылында элээн чаартылгалар болган-даа болза, бо чугула национал төлевилелди күүседип турарында четпестер база барын П.А. Морозов чугаалаан. Ылангыя “Өөредилге” национал төлевилелдин эртем-методиктиг хандырылганы четпезин, муниципалдыг өөредилге албан черлеринде инновацияны өөредилге программаларын ажылдап кылыры кошкан, башкыларның билии, мергежили чедишпезинден Интернеттиң аргаларын долу ажыглап шыдавайн турар.

Бистиң корр.

СЫЛДЫСКА ЧАГААЛАР

Делгелге

ШЕВЕР ХОПДУГ УРУГЛАР

Каа-Хем суурда “Эврика” уруглар төвүнге чоокта чаа Кызыл кожуунуң алды школаларындан 22 өөреникчи (1-4 класстар) башкылары-биле саазындан кылган ажылдар делгелге-мөөрейинге ки-

саазын-биле тудуп кылырынга чогаадыкчы чорук, шевер холдар, үе негеттинер.

Делгелгеге өөреникчилер кылган ажылдарын камгалап, тайдырлаар. Бо солун мөө-

ришкен.

Бо мөөрейге уруглар уран чүүлдүң бир онзагай хевири — оригами деп арганы ажыглаан. Оригами 794 чылда Японияга тывылган. Ам бүгү делегейде нептерээр.

“Эврика” төпке организастан “Саазын оран-делегейи” деп делгелгеде кандыг ажылдарны чок дээр. “Озалдыг орук” (Көк-Тей), “Курагино — Кызыл”, “Хөглүң аяң”, “Кырган-авам корзинказы” дээш оон-даа өске. Бо бүгүңү

рейдеп кижиле хөйүн билип алыр. Оон киржикчилери шаңнал-макталды алган.

Тиилекчилер Вика Самба (Көк-Тей, 1 кл.), Павел Петрусов (Элегес-Аксы, 2 кл.), Тереза Серен-оол (Сукпак, 3 кл.), Феликс Неожаң (Сукпак, 4 кл.), Сагаш Иргит (Сукпак, 4 кл.) олар болганнар.

С. ДАНЗЫН-ООЛ.
Чурукта: тиилекчи болган уруглар.

Өөрүп-четтиришкени

“МААДЫР-ИЕ”

ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫВЫСКАН

Бистиң өг-бүлевиске канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү болган. Ававыс — **Хуурак Уйнук-кыс Кара-кысовна** беш оолдун, беш уругнун эргим ынак авазы, хөй санныг уйнуктарының хүндүткелдиг кырган-авазы декабрь 27-де “Маадыр-ие” деп хүндүлүг атты ап, акша-биле шаңнаткан.

Ававыс ажыл-ижинге кызымак, чонунга хүндүлүг иелерин бирээзи. Хөй чылдарда культура шугумунга ажылдаан. Ававыстың хоюг үнүң дыннаксаарлар ам-даа хөй. Хендерге сумузуңуң хөй-нинти ажылынга идепкейлиг киржип, “Үле-герлиг өг-бүлө” деп шаң-

нал-макталды-даа алган.

Өг-бүлемниң, акыларымның, угбаларымның, хөй санныг думаларымның мурнундан Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга, чонувуска бистин ававысты бедии-биле үнелээни дээш, өөрүп-четтиргенивисти илереттис.

Кайгамчык байырдалывыс — Шагаа-биле тыва чонувуска изиг байыры чедирип, кан-кадыкты, аас-кежикти, чаагай чүүлдерни, эки амырдыралды күзедим.

Элзеймаа ХУУРАК,
11 класс
Ак-Тал школазы

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫНГА ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

АЖЫП-ИШЧИ КҮСКЕ ЧЫЛЫ АМ-НА БИСТИ БАШТААР ...

Эргим уруглар! Хамык 12 чылдарның төнүзү боор. Хаван чылы чорук-херээн чогуткаш, эртип бар чор. Уе-шагның база-бир чаа 12 эргилдези каш-ла конгаш эгелээр, ол чылдарның баштыгы — Күске чылын уткуур бис.

Хөөкүй Күскени ооржу, лаваннары чолдак, күш-шыдалы чок, кортук, зыт-кежи үнө чок, чүү-даа ону бастыр, тудуп чиир, “далашкаш, сүтке безин дужуп өлүр кудугур” дээш, бактаар-ла сөстөр хей. Ынчалза-даа Күске кончуг ажып-агыйжы, шимченгир, угаанныг амытан. Ынчангаш 12 чылдарның санынче-даа кирип, харын-даа оларны баштап, “Чылдар хааны” диттип турарындай аңгыда, хей-хей тоолдарның маалыры. Шагаа байырлалында ол тоолдарның чамдызын бо тускай үндүрүлгеден сонугурап номчунар, уруглар.

КҮСКЕ КАНЧАП ЧЫЛГА КИРГЕНИЛ?

Шыяата, Күске канчап чылга киргенил? Ол болза, Теве-биле мөөрей кылгаш ашкан. кончуг кажар, угаанныг амытан чүвөн иргин. Чүнү маргышкан дize:

чок, кегженип чыткан.

Кажар Күске, бүдүү сиген аразы-биле чүгүргеш, Тевенин сыр соондан кедеп кээп, чолдак кудуруун кырлааш, мөгөннерин ашкаш, кылчыгыр мойнун кырлааш, мырыңай-ла ийи кулак аразынга, хүн ажар чүкче көрүнгөш, чыдып алган.

Эртенги хүн барыын сыннар бажынга дээп кээ-

ри билек. Күске чугаалаан:

— Ээй, Теве, дөө көрем! Хүнүвүс дээп келди! Хая көрүн, кегжигир саңга! — деп алгырган.

Теве шак ынчаар аштыргаш, чылга кирбейн барган чүве-дир. Хамык ужур бичизинде эвес, угаанында болган.

— Эртен хүн үнүп кээрин кайывыс мурнап көрүп каар эвес, маргыжаалы че. Теве! — деп, Күске чугаалаан.

— Аа, хувура! Мен дег белик эвес сен. ытпазынды але! Че, харын көрээл — дээн.

Кужур Теве-даа чүү боор, дөдем чер орта, хүн үнер чүкче көргөш, серт

АРЗЫЛАҢ БОЛГАШ КҮСКЕ

Египет тоол

Шаг шаанда даглар-га күчүгөн Арзылан чурттап чорган чүве-дир. Ол хүнүн-не аннап чоруп каар, а аннап оон коргар турган.

Бир-ле катап Арзылан зыт-кежи чүү-даа чок балыглангып калган Пантера деп аңга таваржы берген. Эмин эртер балыгланганын аразында чыткан. Арзылан оон айтырган:

— Канчап барганын ол? Эйт-кежиди кым оя соккулап каапты?

Пантера тургаш:

— Кижиде чүл ол? — деп, Арзылан айтырган.

— Кижиде дээрже хөлчөк кажар амытан-дыр, ооң холунче черле кирбейн чор — деп, Пантера чагаан.

Арзылан хөлчөк хорадай бергеш, кылыктанганын көргүспейн, Кижини дилеп чоруп каан.

Орукка чоруп оргаш ол чүгөн-суглуктуг Элчиген биле Аьтка таваржы берген.

— Силерни кым чүгөн-неп кааны ол? — деп, Арзылан айтырган.

— Бистин ээвис — Кижиде — деп харылап-тырлар.

Арзылан элдепсингенден алгырылган:

— Кижиде силерден кан-

(Уланчызы 4-кү арында)

Бо тоол Шиш-Хаай биле Узун-Кудурук деп күскелер дугайында чүве-дир. Оларның кайызы-даа кедергей мактаныр турган. Олар ужуражып келген соонда, чырык черде бүгү чүве уттундурганы ол, мактангаш туруптарлар.

— Бээр дыңна даан, эш. Менден узун кудуруктук күске черле көргөн сен бе? — дээш-ле, Узун-Кудурук эгелээр. — Харылавайн-даа барып болур сен! Мен бодум билир мен: менден узун кудуруктук күске черле чок. Сарлык баглап каан аргамчыдан-даа узун, Брахмапутра хемден-даа узун, хүннүн херелинден-даа узун-дур ийин! Ол хире узун кудуруктук болурга, кайы хире экизин билген болзунза, Шиш-Хай! Мен оон-биле кандыг-даа моортайны ораай шаапкаш, боой тыртып кааптып болур-дур мен ийин!

— Чадапчок, чадапчок — деп, Шиш-Хаай чөпшээрээр. — Ынчалза-даа, мен бодаарымга, шиш хаайлыг болурга эки ыш-каш. Мээң хаайымны көр даан: чырык черде оон шиш чүве чок-тур ийин! Мен оомну азарганчыг чинге чарыкче супкаш, оон хензиг тарааны-даа уштуп эккеп болур мен, шиш хаайым-биле кандыг-даа моортайны кадап болур мен. Бир моортайны кадапкан болбас ийик мен бе. Улуу дээрже хой дег моортай болган де даан.

— Ол-даа анаа чүве-дир оң! — деп, Узун-Кудурук алгырылган. — Мен дээрже дүүн кудуруум-биле пардан-даа улуг моортайны бооп каапкан-на болгай мен.

— Сы-сы-ы! — деп, Шиш-Хаай сыгыгайнып элдепсине берген. — Ындыг моортайлар турбасты ийин!

— Сы-сы-ы! — деп, Узун-Кудурук ажына берген. — Ынчаарга хой дег

моортай турар чүве бе? Ындыг улуг моортайлар хүнде чеже күскени чиптер деп бодаар сен?

Мээң-биле канчап маргыжар сен! — деп, Шиш-Хаай алгырган.

— А сен канчап ынчаар мегелээр сен?!

Олар ынчаар-ла маргыжып-маргыжып, моон соңгаар черле ужурашпас дишкеннер.

Ынчалза-даа бот-боттарын күрүшпейн чурттаары оларга чалгааранчыг апарган, чүге дээрже оларның мактанарын өске күскелер дыңнаар-даа хөңнү чок болган, а олар мактанмайн барып шыдавастар.

Ынчангаш Шиш-Хай биле Узун-Кудурук база катап-ла ужуражып кээп, база-ла мактанып эгелээн-нер-дир. Бир эвес оларның мактанган сөстөрүн саазынга бижээн чүве болза, ол саазын-биле Лхаса хоорайны-даа долгандыр ораап болур ийик.

Ынчаар-ла удур-дир мактажыр дээш, Шиш-Хаай биле Узун-Кудурук бир-ле казанак бажыңның эжинге келгенин эскербейн барганнар.

Шиш-Хаай тургаш:

— Бо бажыңче киргеш, чыннып алыылы — дээн. Олар казанак бажыңче кирип келгенин. Ийи эжишки амыраан: бажыңда кым-даа чок, көскүзү аажок черде чуру (курут) чыткан. Узун-Кудурук биле Шиш-Хаай тыпкан тывыжын чий шаап алгаш, от

чанынга олурганнар.

Канчаарга-даа бис, күскелер, эки чурттап турар-дыр бис — деп, Узун-Кудурук-даа мактанып-ла эгелээн. — Пар чем тып чиир дээш, бүгү арга-эзимни кезий маннаар, дагларны-даа эргийр болгай, а биске, күскелерге, бажың бүрүзүнде чем белең-дир.

— Кол-ла чүве: биске чүү-даа коргунчуг эвестир! — деп, Шиш-Хаай эжин дегкээн. — Хой пардан коргар, пар аңчыдан коргар, а бис иелээ чүден-даа, моортайдан-даа кортпас-тыр бис! Херек апарза, мен ону шиш хаайым-биле шымчып кааптар, а сен узун кудуруун-биле бооп кааптар-ла болгай сен!

Шиш-Хаай чугаазын төндүрбейн чыдырда-ла, эжик аксынга хүлчөк улут ала-шокар мооргай кестүп кээп-тир. Шиш-Хаай кортканындан хамык чүвени утгупкаш, азыгже сыннып, чарык черже кире халып-тыр. Узун-Кудурук база оон соонче халып бар чыдырда, моортай оон узун кудуруундан сегирин алган. Ынчаар орта Узун-Кудурук өлүрүм ол-дур деп бодааш, кызып-кызып чүткүүр орта, кудуруу ортузундан үстүп каап-тыр.

Узун-Кудурук Шиш-Хаайга баргаш:

— Ам корткан херээ чок. Моортайны узун кудуруум-биле бооп кааптым — дээн.

Шиш-Хаай эжинче көргөш, кайтап чугаалаан:

— Сен дээрже делегейде эң-не дидим күске-дир сен! Чүглө харын, сээң кудуруунуң ийи катап чолдактай бергенин билбейн-дир мен.

Узун-Кудурук анаа мынча деп харылаан:

— Ынчалза-даа ам мен делегейде чок дээн дидим күске, шаанда кудуруум оон-даа узун турган-дыр ийин деп кымга даа чугаалап болур апарым ол-дур.

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫНГА ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

АРЗЫЛАҢ БОЛГАШ КҮСКЕ

Египет тоол

Демги Арзылаң ону дыңнааш, каткызы кээп, мынча дээн:

— Оо, Киж, кажан-бир мээң аспаамга кирип кээр болзунза, аннарга сээң чедирип турган хораң канчаар негеп алыр ийик мен!

Ынчангаш ол Кижини дилеп чоруп каан. Бир черге чоруп ораарга, аңаа хензиг Күске таваржып кээп-тир.

онгар казып каан бооп-тур. Күчүтөн Арзылаң ол онгарже андарлып баткаш, аңчынын холунче кире берген. Аңчы ону четкизи-биле ораай шаапкаш, аргамчызы-биле так шарааш, ооң кырындан тал курлары-биле база шарыпкан.

Шарып каан Арзылаң дагга хилинчектенип-ле чыткан. Күскениң ам-на

УГААННЫГ КҮСКЕ

Шыяан ам, Чолдак-Ой деп күске чемнеп чораш, хүрээге кире маңнап келгеш, көрүп чыдарга.

хамык амытан кончуг улуг алдын бурганга тейлеп турган. Түмөн хуурак ону дагып, арамайлап, далган, тараа, чигир, саржагны оон мурнунга мөңгүн дагылдарга салып турар мындыг бооп-тур.

“Чүү мындыг күчүтөн, ачы-буяанныг чүвези апаады бо?” деп бодааш, бир барып шинчилеп көргөн. Каткан-хуурааның ыңдыг боор ийик, анаа-ла малгаштан шевер киж, тудуп каан, а ишти хос, даштын хола-биле чаап каан мындыг бооп-тур.

— Ээ-че, хувура, бо чоннун-даа чөгөнчии! Че, бир шагда биле-ле бээрлер ыйнаан. Моон иштинге уядан тудуп алгаш, бо белең, амданныг, чаагай аш-чемни чип, ажы-төл азырап, айыыл чок, тайбың чурттаваң чүве бе? — дээш, амырап уя тудуп турган иргин...

КҮСКЕЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

Шыяан ам, эртенгиниң эрте шагда, бурунгунун бурун шагда, чырык хүн алдынга бир-ле кончуг “шаг багы” дүшкөн. Ээт орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда, дыка хөй тараачын чон күске хөмээзи-биле амыдырап, тынныг үнүп турган. Черде күске үңгүрүнүн мортун көргөш-ле.

казып эгелээр. Ырак-даа эвес, деспи ишти хамаан чок, таалың ишти хөлчөк арыг тарааны үүжелеп каан чыдар. Чүгле тараа эвес, мыйыракты хөөп каар. Улус ол тарааны дораан-на хооруп, соктап чип, быдаалап ижерден аңгыда, бистиң оранга тараа үрезиниң оон арттырып алган-дыр оо...

Арзылаң ону чиир дээш холу-биле туткаш, аксын ажыдып чыдырда Күске чаньып, чугааланы берген:

— Өлүрбейн көр, дээргим! Мени чигеш-даа тодар эвес сен, а салып чорудуптар болзунза, сээң кажан-бир дузамны база көргүзе бээр мен.

Арзылаң кыжырымак хүлүмзүрээш:

— Менээ канчап дузалап шыдаар сен. Чер кырында менээ күш чедер, менээ багай чүве кылып шыдаар чүве бар эвес!

Ынчаарга Күске кара шору болган:

— Сээң кырынга айыыл диргелип кээр болза, өлүмден сени камгалап ап шыдаарымны даңгырагтап тур мен!

Арзылаң оон сөстөрүн баштак кылдыр хүлээп ап, иштинде мынчаар бодаан: “Шыяан-ла, Күскежикти чигеш-даа, аштаарым чидер эвес, чивес-тир ай!”. Ынчангаш салып чорудупкан.

Бир киж, аңнап чораш, Арзылаңның мырнай-ла оруунун аксынга

бодунун даңгыраан күөседир үези келген. Арзылаңны улуг туралыг сөстөрү дээш чектеп болуп турган, ынчалза-даа хензиг Күске дуза кадып чедип келген.

Күске Арзылаңга:

— Мени танып тур сен бе? Өршээп кааның хензиг Күске ышкакжыл мен. Ам мээң ээлчээм келгени ол-дур. Кончуг угаанныг, кажар Кижиниң холунда кире берген-дир сен, ынчалза-даа сени мен өлүмден камгалап каар мен — дээн.

Оон Күске Арзылаңны шарып каан четкини хээп-ле эгелээн. Ол аргамчыларны, тал курларны шуптузун хээп кааптар орта, Арзылаң бош келген. Күске Арзылаңның челиниң аразынче чашты бээр, ол дагже маңнап-ла каан.

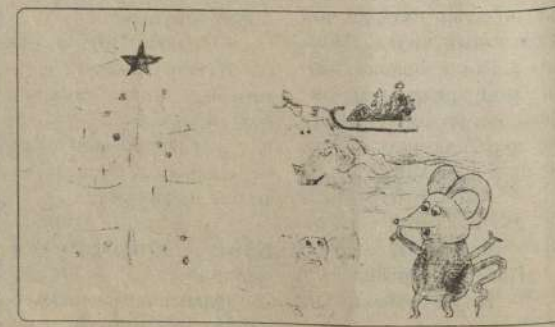
Дагның чурттакчыларындан эң кошкак, күш чок, бичии Күске болгаш аннарның эң күштүү Арзылаң дугайында бодап көрүңер, уруглар. Кым кымның мурнунга өрелиг-дир? ...

Уруглар
чурун тур!

12 чылга кирген амытанныр. Белек-Байыр МОНГУШ чураан, 4-е класс, Кызылдың № 14 школазы.

Чаа чыл база Шагаа байырлалы. Байыр САТ чураан, 4-а класс, Хандагайты школазы.

(Төнчүзү, Эгези 3-кү арында)

чап күштүг болду!

Азг биле Элчиген турган:

— Ол дээр, бистиң эвис-тир. Делегейде Киж, дег угаанныг чүве чок. Ооң холунга кире бердиң халак — дээннер.

Арзылаң оон чоруткаш, Адыгга ужуражы берген. Оон дыргактарын кезип, диштерин тура тыртып каапкан бооп-тур. Арзылаң ону көргөш:

— Киж, сенден күштүг чүве бе, чугаалап көрөм — дээн.

— Күштүг болгаш кажар! Мен бир кижиге хөлечиктеп турган мен — деп, Адыг харылаан. — Бир каган ол менээ: “Сээң дыргактарын хөлүн эртер узун, чем чииринге шаптыктаар-дыр. Диштерин багай, чем дайнап шыдавастыр сен. Мен оларны тура тыртып кааптайн. Ынчангаш мен сенээ оон мурнунда чип турганындан ийи катап хөй чем эккеп бээр мен, чөп-шээрээр сен бе?” — дээн. Мен чөп-шээрээр кепкен мен, Ынчаарым орта ол мээң диштеримни болгаш дыргактарымны тура тыртып каапкан, караамче элзеп чажып-каш, четтирбейн барган.

Арзылаң оон-даа артык хорадап, Адыгны калпакаш, Кижини дилеп чорупкан. Удаваанда ол ышка бастырып алган бир Арзылаңга таваржы берген. Ушкан ыш оон даваннарын бастып алган, канчаар-даа чүпкүүргө, ууттунмас болган. Арзылаң аңаа чедип келгеш, ийтырган:

— Канчап бастырып алганың ол? Кым сени ынчаар хилинчектен кааны ол? Хоокүй Арзылаң:

— Киж, ле болгай. Оон дээш, аңаа бузүрөвчү чор. Кижиниң кажары хөлчөк, ынчангаш оон холунга черле кирбейн көр. Мен Кижиге ужуражы бергеш, чүну кылып турарын айтырдым. А ол менээ мынча дээн: “Мээң ажылым кырылар-даа чай бербейн тур. Сенээ мен кажан-даа елбес кылдыр чол демдээң белекке берип болуп мен. Чүгле харын доо турган ыяшты ужурап апаар. Ынчаарда чол демдээң алыр сен”. Ынчангаш ол турган ыяшка чедер бергеш, ужураш, үнүн чара шаап, шаанчак каккаш: “Холун сук!” диди. Чырыкче холум суптарымга, шаанчаан ушта шаапкан.

ШАГАА-БИЛЕ!

Хаван чылы айттанып тур,
Хүндү-биле үдээлинер.
Күске чылы үнүп келди,
Күдүк басып чолукшуулу.

Шаг шаандан сагылгавыс —
Чаа чылды йөрээп, уткуул!
Чаңчылывыс, чүдүлгевис —
Шагаа-биле, Шагаа-биле!

Чангыс черге чыгып алгаш,
Ойнап, хөглөп ырлаалынар.
Онза, солун мөөрейлерге
Орлан-эрес киржилинер!

Өгбө шаандан туруп келген,
Өглер санай үнчүп-киржир,
Өндүр, чаагай байырлалда
Өөрүшкүлүг болуулунар!

Айлана АРАПЧОР,
9 класс, Кара-Хөл школы.

УТКУП ТУР БИС

Улуг-биче улус чон ам
Ужур-чөвүн биле берген —
Шаандагы найырывыс
Шагаа айы үнүп келди.

Каргырадыр-киргиредир
Хаван чылын үдөп тур бис.
Күдүжөннөн, шыпыраңнаан
Күске чылын уткуп тур бис.

Чылдың бажы күскежикке
Сыгыт-хөөмей бараалгадыл,
Хамык бүгү багай чүлдү
Хаван чылга чүдүрүптээл!

Кара-оол УСПУН,
күш-ажылдың хоочуну.

АЛГАП-ЙӨРЭЭП!

Шагның чаагай эргилдези —
Шагаа хүнү үнүп келди!
Салгал дамчаан байырлалды
Саң салып уткуулунар!

Аыш-чемнин дээжизин
Отка сөннөп, йөрөөңер!
Онза солун болур кылдыр
Оюн-тоглаа ойнаалыңар.

Даңгы атсы карак шиммейн.
Даалылап, кажык ойнап.
Чуңгу кылып, дагдан бадып
Тевекти теп, маргыжаалы.

Артыжанып, арыгланып
Аалчыларны хүндүлөп,
Төрөл чонга байыр тудуп,
Тывавысты алгап-йөрээл!

Викторина ХЕРТЕК,
8 "Б" класс, Кара-Хөл школы.

Тыва чонунуң национал байырлалы — Шагаа уткаан езулалды февраль 7-тен 8-че дүңезинде эрттир дугайында Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелинин кириген санааны Улуг Хуралдың Хоой-лужудулга палатазының депутаттары деткип, февраль 8-ти Шагаа хүнү кылдыр чарлаанын билдир болгай силер, уруглар. Бистин амгы үеде ажылдап турарывыс календарь езугаар Чаа чыл январь 1-ден эгелээр болза, а тываларның ай календарын езугаар чылдың эгези кылдыр частын башкы айынын бир каазын санап, Шагаа хүнү кылдыр демдеглен турар. Кыштын адак айы чаа-ла эгелеп чорда, частың башкы айы дээрге бүзүренич эвес болур чадавас. Шын карын, январь чаа-ла төндү ишкэжыл. Ай календарын езугаар алырга, кыштын адак айы — февраль төнүп турары ол боор чүве-дир. Ынчангаш бир-тээ Шагаа хүнү ай календарын езугаар санап тодарарып болгон ужурунда, кыштын боогунда чаксы аян-шинчиге Шагаалап, саң салып, фран-гандывыска чалбаап, ак-көгүвүстү баглап, ыш-чемнистин үстүн отче алып, чажыг чажып, алгап-йөрээп, эки күзүш-иннерни кылып, чолук-туу, маргылдаалыг оюн-тоглооларны эрттирип турар бис.

ЭГЕЛЕКЧИ, БАШКАРЫКЧЫ ЧЫЛ

Тываларның дириг амытаннар ады-биле адаан календарында он ийи чыл солчуп эртерге ону биче эргилде деп адаар. Биче эргилде 5 катап солчуп эртерге (12x5) 60 чыл азы бир улуг эргилде болган деп санаар. Бистин бо чурттап турар үеvis 17 дугаар 60 чылдар эргилдези-дир. Ол 1984 — ыяш олуттуг Күске чылында эгелзэн. 12 чыл 1996 — от олуттуг Күске чылында бирээ солушкан, ам бо ийи дугаар солчуп турары бо-дур.

Күске чылы кандыг болурул, уруглар? Бир-тээ 12 чыл Хаван чылы-биле төнүп, чаа эргилде эгелеп турар болганда, Күске чылы түннекчи, эгелекчи чыл болур. Бир эвес кижирткен чылдарда эки ажил-херектерни кылып чораан болза, оон түннели бо чылын көстүп кээр. Бир эвес багай үүлгедиглер кылып чораан болза, бо чылын ыяап-ла яла-кеземчеге онаажыр. Кижир бүрүзү амыдырал-чуртталгазын эргий бодап, кандыг-бир түннелди үндүрүп, чаа сорулгаларны мурнунга салып, күженишкенин, тура-сорукут ажылдап эгелээрине таарымчалыг үе бо. Силер база уруглар, өөрөдиг-генерни, сагылга-чурумна-рны түннөп, чептестеринерни эдип ап, кызымак өөренинер.

Чер олуттуг, 1 ак меңгилги эр Күске чылы кижилерге эки ажил-херектерже чүткүлдү, чаагай чорукту болгаш ажил-ишке чедишкенин

шаңнаар. Ылаңгыя политика, кижизидилге болгаш шажын-чүдүлгө ажил-дакчыларынга кончуг таарымчалыг чыл.

Күске чылдыг (1996 чылдың январь 19-тан 1997 чылдың февраль 6-га чедир үеде төртүтүнген) оол кижинин бо чылын олуду сугда, кыс уругнун — отта. Чылы кирип, хей-аьды кудулаан ужурунда, оолдарга хей-аьт саңы салдырып, чазалга кылдырып алыр болза эки-дир. Аргалыг болза барыын чүккө углай чааскаандырзын чер чорутпас. Кыс уругнун хей-аьды бедик, чедишкенин чылы.

Инек чылдыг (07.02.1997-27.01.984) оолдарын бо чылын олуду октаргайда, хей-аьды бедик, кыс уругларнын олуду черде, хей-аьды ийленчек (шоолуг эвес дээни ол). Артыжанып, арыгланып ап турза эки. Оолдарнын эки чүгү Барыын чүк, Чөөн чүк, уругларнын — Барыын чүк.

Пар чылдыг (28.01.98 — 16.02.99) оолдун, кыстың-даа олуду демирде, оолдун хей-аьды бедик, эки чүгү Барыын чүк, өске чүктөр таарымча чок. Кыс уругнун хей-аьды ийленген, артыжанып, арыгланып ап чоруурун сүмелеп турар.

Тоолай (17.02.99 — 05.02.2000) чылдыг оолдун олуду черде, кыс уругнун — октаргайда, кайызының-даа хей-аьды ийленген ужурунда, артыжанып, арыгланып, оваарымчалыг

чоруур. Оол, кыс-даа кижинин эки чүгү Барыын чүк.

Улу (06.02.2000 — 23.01.2001) чылдыг оолдун олуду отта, хей-аьды бедик, кыстың олуду сугда, хей-аьды ийленчек болган ужурунда, оваарымчалыг чоруур.

Чылан (24.01.01 — 11.02.02) чылдыг оолдун олуду хат-салгында, хей-аьды бедик, кыс уругнун олуду дагда, хей-аьды шоолуг эвес деп көрүп, артыжанып арыгланып ап чоруур болза артык эвес.

Аьт (12.02.2002 — 31.01.2003) чылдыг оол, кыстың кайызының-даа олуду ыяшта, оолдун хей-аьды ийленчек, кыс уругнун хей-аьды кудулаан болганда, хей-аьт саңын салдырып, чазалга кылдырып алыр болза эки-дир.

Хой (15.02.1991 — 03.02.1992) чылдыг, 1991 чылда төртүтүнген оол кижинин олуду черде, кыстың — октаргайда. Кайызының-даа хей-аьды шоолуг эвес, ийленчек болган ужурунда, оваарымчалыг чоруур. Орай-кежээ маннажып, эш-өөрүнүн багай салдарына алыспас. 2003 чылда төртүтүнген (01.02.2003-21.01.2004) Хой чылдыг оолдун олуду дагда, хей-аьды бедик, кыстың олуду хат-салгында, хей-аьды ийлени берген, ынчангаш ада-иези уруун артыжап, арыглап ап турарын сүмелзэн.

Мечи (04.02.1992 — 22.01.1993) чылдыг оолдун олуду отта, хей-аьды бе-

дик, кыс уругнун олуду сугда, хей-аьды кудулаан ужурунда, хей-аьт саңын салдырып, чазалга кылдырыр болза эки-дир. Оол, кыс-даа кижир Барыын чүк-ке ырадыр чер чорбас. Оолдарга эмдик аьт мунарын сүмелевейн турар, баш кемдеп болур.

Дагаа (23.01.1993 — 10.02.1994) чылдыг оолдун бо чылын олуду хат-салгында, хей-аьды бедик, кыс уругнун олуду дагда, хей-аьды ийленген ужурунда, хей-аьт саңын салдырып, чазалга кылдырып сүмелеп турар. Күзүн серемчилелдиг болур.

Ыт (11.02.1994 — 30.01.1995) чылдыг оолдун, кыстың-даа олуду ыяшта, оолдун хей-аьды ийленген, кыс уругнун кудулаан ужурунда, хей-аьт саңы салдырар. Баар, өт, шивикилээр аарыглардан аарып болурунун айыны бар. Бистин чепсек бодунга ап чорбас.

Хаван (31.01.1995 — 18.01.1996) чылдыг оолдун олуду дагда, хей-аьды бедик, кыс уругнун олуду хат-салгында, хей-аьды ийленген ужурунда, артыжанып, арыгланып ап чоруур. Чүрек, кулак аарыыр чадавас.

Даш-оол МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

Ырлажылы

Шагаа хүнү

Сөзү: Борис Дондук-оолдуу
Аялганы: Мерген-оол Нурсатты

Частын хүнүн уткуур
Шагаа хүнү келген.
Чаагай чөмни делгээш,
Шайлажыр бис, оой-эй.

Ачам — Ак-сал ирей,
Авам — Ак-кыс угбай.
Чаа кылдыр кеттинген,
Чараштарын, оой-эй.

Сарыг-тоннуг даайым
Санын салып йөрээр.
Аскак-кадай күүйүм
Артыш кыпсыр, оой-эй.

Тенек-оол дээр акым
Девил, самнап үнөр.
Тевек, кажык оюн
Деңге чаржыр, оой-эй.

Бистер чаштар кады
Билележи алгаш,
База ойнап, хөглөп
Байырлар бис, оой-эй.

Демир-үжүк
шенелдези

КҮСКЕ

Кежээ дүжүп, улус удаан,
Күске чүү боор.
Караңгыны ажыглап,
Кеденгирлеп чоруп-ла каан.

Азыг салып сирлендеп,
Аыш-чем салган тавак дилеп.
Өрөөлдерни кезий маңнааш,
Өөдөлгө чүве тыппаан.

Хеп чугган тавак көргөш,
Дегийт дүргөн олче халааш.
Харамдыгып үнүп чыда,
Долдаш кылдыр кээп дүшкен.

Чазый күске соксап калбайн,
Дүннү өттүр хербектенгеш,
Чалгый тавакта сугже
Дүлнү берген чүве-дир оо ...

Ооржу чорук багай дээрзин
Опчок оолдар билип алзын.

Байыр САТ, 4-а класс,
Хандагайты школы.

Конкурс

"ФОТООЛЧА"

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

Эрткен 2007 чылда "Фотоолча" конкурсузунга эзулуг конкурстук адынга дүгжүп турар, солун, чарааш чуруктар эвээш болганын демдеглээр апаар.

Шору, чүгээр дээн чуруктарны каш-ла санныг өөреникчи чоруткан. Ынчангаш конкурсту түңнээрге, дараазында авторларнын фоточуруктары дээрлерини санынче ки-

рип турар.

1-ги чер — Айдызана Иргит, Кара-Хөл школынын 6-гы классчызы.

2-ги чер — Сайгын Түлүш, Ак-Чыраа школынын 5-ки классчызы.

3-кү чер — Муну Аксынын №1 школынын 11 "б" класынын өөреникчизи Амыр-Санаа Садыр. Мактал шанның Юля Сат, Сукпак школынын 2-ги классчызы.

2008 чылда "Фотоолча" конкурсузун башкап чарладымыс, чылды өг-бүлө чыгарыш кылдыр чарлааны-ле, өг-бүлө теманын хамаарышкан фоточуруктарны чорутуу-рынарны диледиш уруглар.

БОДАА, ТЫП, БОДАА КАГИ

Бодаалга-тывыздыктар

ШКОЛАЛАР ТУРБААН-ДАА БОЛЗА ...

Экин, эргим уруглар! Мени Кара-кыс Дүжүк-ооловна Кунгаа дээр. Чеди-Хөл кожунунуң Ак-Тал ортумаа школында эге класс башкызы мен. Силер ышкаш чаптанчыг өөреникчилерим дыка хөй. Хүн бүрүдө хөй-хөй чаа чүүлдерни билип ап, эртем-билиге сонургалдыг бооп өзүп, келир үедө чуртувустун төлөптиг хамаатылары болурунарны күзээр-дир мен.

Бистин ада-өгбелеривис шаандан бээр тывызктажырынга дыка ынак чораанын билир болгай силер. Оларнын чогаатканы ангы-ангы хевирлиг тывызктарынын аразында бодаалга-тывызктар деп тускай хевир бар. Оон бир чижээн сактып көрээлиңер: Бир кадай тоорук сайлааш, 121 сай арыглап алган. Оозун өг-бүлөдө хөй уруг-дарыынга ден-ден кылдыр үлөп берген. Ол кадайнын уруг-дарыы шупту каш кижиге турганын? Кижиге бүрүзүңгө арыглап каан каш сай онаашканын? (харызы: уруглары он бир кижиге, кижиге бүрүзүңгө он

бир сай онаашкан). Шаанда амгы ышкаш школылар турбаан-даа болза, мындыг тынызктарнын ачызында уруглар бичиизинден саннарнын кадар, казыыр, көвүдөдир, үлээрин шингээди ап чораан. Мен силерге "Сылдысчыгаш" солунуңу дамчыштыр эге класс өөреникчилеринге таарыштыр чогаатканым бодаалга-тывызктарымны салып көрейин, бодаа көрүңерем. Чедишкенин болурунарны күзөдүм, уруглар.

1. Кырган-авазы үш уруунга

Кыжын соокта доңмазын дээш,

Хол-хаптары аргып бергеш,

Кончуг таптыг чагып сөглээн:

"Кижиге бүрүзүңгө ийи хол-хап,

Хирлетпейин, чидир-бейин кедер силер, уругларым".

Каттышкаштын, каш хол-хап-тыр?

Харызын тып көрүңерем.

Айлаң, Мерген угбашкылар

Алдан манчы тудуп

алгаш.

Авазы, ачазы баш ийи бодунга

Дең-дең кылды үлээр дишкен.

Угбашкылар-биле кады бодаптаалыңар.

Каш манчы бичкижээ онаажыр-дыр!

Тавакка арткан толанчыларны

Дашкаар үнгөш, чыгыштың

Оон-моон кушты ужул кээп,

Олурупкаш, чий-берди.

Баштай беш бор хөкпөш дораан келди.

Оон соондан ийи болуп алган

Каарганнар, сааска нар база келди.

Үш улуг, үш бичкеге-буга база келди.

Тогланчылар соктап чигген кушкаштарнын доозазынын санын

чечел, тывыңарам.

Ховуга бежен хол оьттап чораан.

Кожа аалдын уруглары

Хойнуң чартың үс сүрүп алгаш барган.

Ховуда ам каш хой арткаң?

СЫЛДЫСЧЫГАШ

"Океан-97" Бүгү Россия фестивалынын дипломантызы, "Чонир-даш-2004" республика конкурсузунун лауреады, Россия Журналистер Эшлелинин дипломантызы.

"Океан-97" Бүгү Россия

фестивалынын дипломантызы.

Тургузукчулары:

Тыва Республиканың парлаагы болгаш Тыва Республиканын лингвистика профессионал ооредилге яамызы.

Кол редактор Александр ШОЮН

Редакциянын адреси: 667000, Тыва Республиканың, Кызыл, Кривоармейская худумчузу, 100. Парлаага бажыны, 4-кү каат, кабинеттер 75, 76, 77, 79.

ФАКС 8(394) 22-2-06-17. Телефоннары: Кол редакторнуң — 2-06-17. Секретарь — 3-17-00. Килдистер — 3-17-87. Бухгалтериянын — 3-17-00.

Индекси 10013.

Тираж 3821 экз.

Чагы №140.

Россия Федерациязынын Парлаага, телерадио-массалыг болгаш коммуникация херектеринин талазы-биле яамызын Ортаяк Сибирьде регионнар аразынын девицкээр эргелели "Сылдысчыгаш" солуну бүрүткүн, Херенгелени — Т-00015.

10 шакта. Херек кырынды понедельникте 9.00 шакта. Редакция бижимел чүүлдерге, тырттырган, чуртап чуруктарга, шүлүк болгаш проза чогулдарына сайгарыгга кылдыс болгаш оларны элдеринге дедир эзиптес, авторлар-биле чыгалажыкта чорутпас.

Солуну ТР-ин "Тыва-информ" куруневиң унитарлыг бүүдүрүлгенине парлаан. (Кызыл, Шетиникин-Кравченко, 1) Парлаагаже дужаары: график эзугаар понедельникте

Солуну РФ-тин парлаага болгаш массалыг коммуникация херектеринин талазы-биле Агента-типелинниң деткимчези-биле үндүрүп турар.